

УДК 159.922/923

МАКСИМЕНКО С. Д.

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ГЕНЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті з точки зору генетичної психології проаналізовано психологічну категорію життєвого шляху особистості. Життєвий шлях особистості розглядається у зв'язку з категоріями: самості, нужди, долі. Окреслено перспективи генетичного концептуального підходу до аналізу психологічних категорій.

Ключові слова: життєвий шлях, самоздійснення, онтогенез, нужда, відображена суб'єктність, учинок, життєва перспектива, психологічна ситуація, потреба у самореалізації, самість.

Послідовність етапів життєвого шляху утворює часову структуру існування особистості. Кожна фаза являє собою якісно новий рівень розвитку. Вона ускладнюється великою кількістю вимірів життєвого шляху, переплетенням у ньому різних ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти дійсний зміст і значення певного періоду життя людини, необхідно пізнати витоки, порівняти його з усією цілісною структурою і динамікою її життєвого циклу, врахувати як найбільш близькі, так і віддалені, найбільш глибокі його наслідки щодо розвитку особистості у цілому.

Рух життєвим шляхом сполучається з розвитком людини як особистості і суб'єкта діяльності, тобто, у кінцевому рахунку, як неповторної унікальної цілісності – індивідуальності. Ці сполучені, але у той же час і різні напрями руху людини у її розвитку визначають зміни життєвого шляху і його структур.

У психології життєвий шлях вивчається вельми активно і різноманітно. Ми відзначимо тут три основні концептуальні підходи, які, нам здається, найбільшою мірою відображають цілісний процес розвитку людини:

- по-перше, розуміння життєвого шляху як самоздійснення людини (Ш. Бюлер);
- по-друге, концептуальне уявлення С. Л. Рубінштейна, котрий загострював увагу на мотиваційній регуляції життєвого шляху через аналіз поняття «спрямованість особистості»;
- по-третє, система уявлень про життєвий шлях особистості, яка ґрунтується на поняттях життєвої кризи і періодизації життя (Л. І. Анциферова, Т. М. Титаренко).

Шарлотта Бюлер з'ясувала закономірності («регулярності») змін фаз життя людини, домінуючих тенденцій (мотивацій), у зв'язку зі змінами кількості життєвої активності. Рушійною силою розвитку, згідно з уявленнями Ш. Бюлер,

є вроджений потяг людини до самоздійснення, тобто звершення всебічної реалізації самої себе. Самоздійснення у цій концепції розглядається як деякий підсумок, результат життєвого шляху.

Поняття «самоздійснення» є близьким за значенням до термінів «самореалізація», «самоактуалізація», але, разом з тим, Ш. Бюлер схильна розглядати, наприклад, самореалізацію як «мить» процесу самоздійснення людини. Розглядаючи явище самоздійснення як «результат», дослідниця звертається до онтогенезу особистості і стверджує, що на кожному його етапі особистість може самоздійснюватись, при цьому переживши глобальний стан (у кожному віці свій): гарне самопочуття вважається показником самоздійснення у ранньому віці (до 1,5 року); переживання завершення дитинства є показником самоздійснення у період 12–18 років; переживання самореалізованості – у період 25–50 років; самозавершення – 65–85 років.

Ступінь та повнота самоздійснення визначається рівнем самовизначення людини, як здатністю ставити мету, адекватну її внутрішній сутності, їй самій. Таким чином, розвиток механізмів цілепокладання, пов'язаних з рівнем (якістю, глибиною) самосвідомості, виступає наріжним каменем концепції Ш. Бюлер. Дуже важливим для неї є поняття «життєва мета», якому важко знайти емпіричний корелят, але яке, незалежно від цього, дійсно слід визнати існуючим та істотним (ми, звісно, маємо на увазі явище, «приховане» за цим терміном).

Наявність й усвідомлення життєвої мети, адекватної власним можливостям і прагненням, Ш. Бюлер слушно розглядає як принципову умову психічного здоров'я особистості. Вона полемізує з психоаналітиками (З. Фройдом, А. Адлером), переконливо доводячи, що невротичність особистості визначається не стільки сексуальними проблемами чи почуттям неповноцінності, скільки недостатньою спрямованістю і самовизначенням.

Для нас є важливим, що Ш. Бюлер використовує ідею Л. Бергаланфі про властиву всім живим системам тенденцію підвищення напруженості, необхідного для активного подолання «опору середовища». Така спонтанна, відпочатково властива живому активність, не адаптує індивіда до середовища, як це пояснював Фройд, а підсилює його, роблячи експансивним і водночас таким, що постійно ускладнюється і розвивається. Безумовно, ця сила є нуждою. Зокрема ми б хотіли звернути увагу от на що: вже зазначалося, що Фройд був дуже логічним у визначенні структури особистості.

Його вихідна – *libido* як відпочатково натуральна енергетична складова, буквально «натикається» на ворожий їй соціальний світ, і, як наслідок, істота-носіє цієї *libido* вимушена адаптуватися, і саме для цього створюється вся фрейдівська трьохкомпонентна структура особистості. Тобто – структура є наслідком антагонізму, вихід у якого – адаптація. Вона ніколи не буде ідеальною і саме тому – тривоги, неврози, психологічні захисти etc. І якщо тепер повернутися до Ш. Бюлер, можна побачити логіку абсолютно протилежну: так є відпочаткова сила і є опір, але основна ідея існування зовсім не адаптація.

Навпаки, ідея у тому, щоб самовідбутися і, звісно ж, структура особистості «під цю ідею» повинна бути іншою. Ще одне. Ця сила, про яку говорить Л. Бергаланфі (та й хіба лише він?), і яку як провідну використовує у своїх побудовах Бюлер, – це дійсно і є нужда, така, якою розуміємо її ми. Саме її плін й енергетика створюють структуру особистості і визначають її життєвий шлях. Яким чином? Ш. Бюлер пояснює це. По-перше, вона виокремлює фази самоздійснення, починаючи від юнацького віку.

Чому саме від цього віку – зрозуміло, оскільки ключовий фактор самоздійснення являє собою самовизначення особистості, а воно (і це підтверджується сучасними даними) саме і починається наприкінці підліткового й у ранньому юнацькому віці. Дослідниця, безсумнівно, права, коли виносить більш ранні етапи онтогенезу за межі життєвого шляху. Однак, у своїх поясненнях цього вона права, нам здається, лише частково.

Справа не лише в тому, що індивід ще «не здійснює професійну діяльність». Це – половина проблеми. Інша її рівноцінна половина полягає у тому, що неможливо, дійсно, серйозно говорити про самоздійснення нової людини, не готової здійснити себе у народженні нової людини через контакт з істотою, що тебе кохає. Ми, і це головне, втілюємось у нових людей і якщо б,

умовно кажучи, концепцію Бюлер можна було б доповнити аналізом явища нужди, це була б завершена теорія життєвого шляху особистості.

Ще більш близькими виявляються ці концепції при розгляді джерел життєвого шляху. Ш. Бюлер постулює два – вітальний і ментальний. Перший з них детермінований внутрішніми силами організму, тож тип розвитку визначається, фактично, домінуванням біологічної енергетики. Бюлер зокрема вважає, що саме тому пік творчої активності особистості співпадає у часі з піком біологічного розквіту.

Ментальний фактор є, на думку вченої, чимось схожим на психологічне новоутворення: наприкінці біологічного стимулу (або навіть на початку згасання) виникає ментальна енергетика, психологічна за своєю природою, яка детермінує подальше самоздійснення. Ми б сказали, що у дійсності все відбувається майже таким чином, за винятком одного «але»: біологічні, соціальні і психологічні (ментальні) детермінанти саморуху особистості є, у цілому, складним синтезом одне одного – немає в особистості нічого лише біологічного, як і лише соціального.

Ці сполучення, що переходять від батьків – і є те, що називають загадковим словом «дух». Це форма існування і саморозвитку нужди, яка породжує те, що ми звикли називати самореалізацією, самоздійсненням, – у цілому, життєвим шляхом особистості.

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій навіть цей термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідеї самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Зазначимо одразу, що аналіз дає змогу відкрити глибокі і змістовні філософсько-психологічні підвалини розуміння цього явища. Єдине, що слід враховувати при цьому, – достатньо нечасте вживання самого терміну «самореалізація», але ж нас цікавить не епістемологія, а сутність речі.

В основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися у різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо. Таким чином, ми маємо справу з сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати у межах індивідуального буття людини. Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але «вихід за межі індивідуального буття для окремого інди-

віда – лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіда».

Але що являє собою це «приєднання»?

Ще О. Ф. Лосєв зазначав: «Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою» [5, с. 73]. Отже, «особистість є завжди виявленням». При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним і базисним атрибутом. Як бачимо, за О. Ф. Лосєвим, особистість є насамперед виразною формою. Виразне буття є завжди синтезом двох класів, одного – зовнішнього, очевидного й іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього.

У контексті цієї ідеї розробляє свою теорію «особистісних внесків» В. А. Петровський [7]. Вважаючи його погляди загалом адекватними розумінню процесу самореалізації у вітчизняній філософсько-психологічній традиції, ми повинні зауважити наступне. Будуючи свою теоретичну схему у межах, як він сам зазначає, «концепції персоналізації», В. А. Петровський спирається на уявлення О. М. Леонтьєва про особистість як «системну якість» індивіда. «Ми конкретно характеризуємо цю особливу якість, – пише В. А. Петровський, – перш за все, як здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відображеність («персоналізованість») у них» [7, с. 440].

Далі автор вводить центральне для себе поняття «відображена суб'єктність», яка «втілює у себе уявлення про особистісний аспект буття людини у світі як форми активної «ідеальної» присутності людини в житті інших людей, «подовженості людини у людині». А потім уточнює: «Відображена суб'єктність є, таким чином, формою ідеальної представленості саме даної людини у моїй життєвій ситуації, яка визначається як джерело перетворення цієї ситуації у значущому для мене напрямі».

Якщо розглядати думки В. А. Петровського у контексті явища самореалізації особистості, слід визнати, що ним актуалізовано дуже важливий аспект. Дійсно, людина «опредметнює» не лише зовнішні об'єкти, але й інших людей, які теж стають деякою мірою її твором. І тут проблема саме у мірі.

Виходячи з тлумачень В. А. Петровського, можна прийти до думки, що особистість, взагалі-то, є ніщо інше, як «відображена суб'єктність» вели-

кої кількості суб'єктів, які свого часу були значущими для цієї особистості, тобто – зробили свої «особистісні внески» у неї. Але чи так це насправді? На наш погляд, тут може бути лише діалектичне вирішення, оскільки перед нами виникає антиномія: особистість, безумовно є певною сумою «відображених суб'єктностей», оскільки вона від початку існує у ситуації впливу інших особистостей.

Але водночас вона не є і не може бути лише сумою цих внесків, оскільки в останньому випадку ми мали б механізм, але не особистість.

Вирішення цієї антиномії, на наш погляд, полягає у визнанні того, що особистість долає відображену суб'єктність, а це і є, власне, самореалізацією. Отже, по-справжньому важливим є не кількість і сутність «внесків» в особистість інших людей, а здатність її, приймаючи ці внески, долати їх у власній активності, у якій переплавляються і перетворюються ці внески. Тобто, фактично, сутність проблеми вирішує саме процес самореалізації.

Однак, ми так ретельно зупиняємось на аналізі поглядів В. А. Петровського не лише тому, що вони актуалізують суттєвий аспект життя людини. Справа ще й у практичних наслідках.

Беручи до уваги погляди автора у їх «чистому» вигляді, можна досить легко зробити висновки, що, наприклад, професійна самореалізація вчителя або вихователя полягає у прагненні здійснити якомога більше впливів на особистість учня і залишити «багато» відображеної суб'єктності. На жаль, саме так це й розуміється більшістю вихователів і взагалі дорослих людей. Звідси можна було б і конкретизувати психологічний предмет: мотив професійної самореалізації вчителя – це прагнення залишити максимум «особистісних внесків» в особистостях учнів.

Однак ми вважаємо таку постановку питання абсолютно некоректною та антигуманною. Учитель, насправді, самореалізується у самореалізації своїх учнів. Іншими словами, учень як мій твір – це людина, якій я допоміг відчувати себе самоцінною і неповторно-унікальною індивідуальністю, вільною, такою, що ставить свої цілі і досягає їх своїми зусиллями (тобто – долає відображену суб'єктність).

Звісно, подібне часто пригнічує і дратує вчителів, а особливо батьків, оскільки дуже часто самореалізація того, кого виховуєш, розуміється буттєво (тобто, за теоретичною схемою В. А. Петровського, як ступінь відповідності поведінки тому, що привнесено у людину). Нам здається, що правий, усе-таки, К. Роджерс.

Розглянуті теоретичні положення дають змогу суттєво уточнити вихідну проблему: самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є «природною» і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не може стояти питання про її додаткове формування. Більш того, виявляються відомими й основні механізми цього процесу. Тож проблема полягає у тому, що люди далеко не завжди розкривають (а отже – і формують) усі свої сутнісні сили – якості, залишаючись навіть неосвіченими щодо власного потенціалу.

Іншими словами, аналіз основних положень вітчизняної філософсько-психологічної традиції дає змогу встановити: самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези щодо того, що нібито дуже невелика кількість людей (3% за Маслоу) – самореалізується, оскільки це «роблять» усі).

Але соціальні обставини можуть бути такими, що сприятимуть більш активному і глибоко-змістовному становленню (отже, самореалізації) особистості. І саме це є соціально-психологічною проблемою. У цьому плані дуже важливим вважаємо аналіз поглядів українського психолога Т. М. Титаренко. «Моє «Я» як синтез скінченого і нескінченного, – пише вона, – спочатку існує реально, потім для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє «Я» містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати» [10, с. 256]. Але це «можливе» реалізується завжди лише дуже частково.

Що ж є обмеженням? З одного боку, «Я» обмежує саме себе: «Існує небезпека надмірного розростання сфери можливого, коли за імажинітарними побудовами не залишається часу для їх реалізації. Так «Я» поступово перетворюється на суцільний міраж через брак почуття реальності... Людині слід усвідомлювати свої внутрішні межі, природні границі, щоб даремно не тішити себе калейдоскопом можливостей».

Зауваження це, на наш погляд, доволі цінне: самореалізація має ґрунтуватися на внутрішніх базисних особливостях людини. Уточнюється думка А. Маслоу про те, що самореалізація – процес, у ході якого людина мусить стати тим, ким вона може стати. Виявляється, що кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних «внутрішніх умов» (С. Л. Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних. Однак це ще не все.

Самореалізація детермінується також і зовнішніми особливостями життєвих обставин. Аналізуючи «буденне» і «екзистенційне» буття особистості, автор фактично відстежує механізми самореалізації особистості на різних рівнях її існування. Приваблює неоднозначність і складність позиції дослідниці. З одного боку, «людина залишається в межах безпосереднього», не розвивається, не зростає. Підкреслюється «вульгарність обивателя», його застиглість і «росливість» такого життя.

Ніби доцільно і логічно обґрунтовується необхідність у цьому житті свят, карнавалів, обрядів, гри – всього того, що дає змогу самореалізуватися людині, залишитись особистістю. Це, у принципі, традиційна і поширена точка зору. Але Т. М. Титаренко йде далі, і тоді виявляється, що «сірі будні є тим фундаментом, який забезпечує змогу поступового виходу з полону ситуативності, прориву до справжньої свободи».

Крім того, «зануреність у буття, природній синкретизм світосприймання дають відчуття сталості, тривкості, правильності того, що відбувається». Усе це, справді, так необхідне у житті кожної людини. Буденність формує цілком своєрідний тип особистості, для якої вирізняться, демонструвати свою неповторну індивідуальність, виходячи з загального контексту, є небажаним. Простіше і надійніше бути як усі, бути схожим на інших.

Отже, нібито маємо суцільний конформізм і знеособлювання. Продовжуючи яскраво характеризувати цей тип особистості, дослідниця зазначає: «Вони (ці особистості) вміють застосовувати свій хист, вчасно орієнтуватися у мінливих обставинах, заощаджувати гроші та вигідно вкладати їх у цінні папери. Ці люди вже досягли успіху або, не без підстав, збираються досягти його, їх адаптованості можна позаздрити, їх існування здається майже гармонійним» [10, с. 57]. Та чи є вони воістину собою? Останнє питання – ключове, і ми обов'язково повернемося до нього після огляду всієї логіки автора як цілісної структури.

Виявляється, що поряд із життям буденним існує зовсім інше життя – життя «вчинку». Людина здійснює «вчинок» – і у цей час живе у зовсім іншому життєвому вимірі, і сама вона є принципово іншою. Але здійснення «вчинку» — завжди обмеження у часі, і після цього акту людина... «повертається до буденності». Повертається, як справедливо зазначає Т. М. Титаренко, вже іншою, внутрішньо збагаченою, такою, що зростає як особистість.

Отже, маємо своєрідну дискретність життєвого шляху людини: буденне («безучинкове?») існування переривається «вчинком» і потім знову повертається до буденності, якісно змінивши особистість при цьому.

Є дуже велика спокуса розглядати «вчинок» як акт самореалізації особистості, і так воно і є за логікою так званого «вчинкового підходу», що доволі активно розробляється деякими українськими авторами, які вважають себе послідовниками В. А. Роменця [8]. «Вчинок істини», «вчинок краси», «вчинок добра», «вчинок екзистенції» тощо – так виглядають дискретні моменти існування особистості, у яких вона дійсно зростає і самореалізується.

Ми не аналізуватимемо теоретичних поглядів В. А. Роменця, хоча вони заслуговують на увагу. Принаймні, у нього ми не зустрічаємо перерахованих форм учинку, та й не можемо зустріти, оскільки його уявлення було дещо іншим, ніж те, що експлікується у цих формах.

В. А. Роменець указував на такі форми вчинку: «вчинок ризику», «вчинок віри», «вчинок фаталізму», в іншому місці «вчинок самопожертви». Логіка дуже відрізняється від вищевказаної. Важливіше, однак, інше: В. А. Роменець розглядав можливість аналізу дуже схожих явищ – учинку і самореалізації. Даючи психологічне визначення вчинку, він зазначає: «... Він є також провідною формою і головним, свідомим механізмом, способом духовного розвитку».

Вважаючи ідею самоздійснення вчинку «досить абстрактною», він висловлює цілком слушне, на наш погляд, зауваження: «Терміни «самоздійснення» і «самореалізація» мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту... [8].

У роботі Л. І. Анциферової знаходимо характеристику самореалізації як творчості: «Особливе спрямування творчості людини – це створення нею самої себе, свого внутрішнього світу, власного душевного життя» [3, с. 30]. На певному етапі онтогенезу відбувається ніби подвоєння самореалізації як системи особистісних дій. З одного боку, людина продовжує активно формувати зовнішні умови власного розвитку (об'єктивізація-розпредметнення), з другого ж, її власний внутрішній світ тепер виступає об'єктом формувальних зусиль. «Чи не є індивід автором, творцем тих психічних утворень, котрі на певних стадіях його особистісного розвитку починають усвідомлюватися, а отже, й інтегруватися? І чи не бере участі сама людина у створенні – а не лише у відшуканні – власної самості, істин-

ного себе?» [3, с. 36] – запитує Л. І. Анциферова, полемізуючи з К. Г. Юнгом і А. Маслоу.

Дійсно, слід зазначити, що ініціативно-творче начало, яке лежить в основі самореалізації особистості, має, насправді, екзистенційне значення для людини, виступаючи умовою її існування. Центральною виявляється проблема реального змісту тієї внутрішньої діяльності, що здійснює особистість, розвиваючи і змінюючи себе. Важливою формою такої активності є самореалізація. У дослідженнях Ю. Б. Гіппенрейтер, О. Т. Соколової та інших показано, що вже сам акт самопостереження приводить до помітних змін внутрішнього світу особистості. Враховуючи це, ми у цьому випадку розглядаємо самопізнання та формування адекватної «Я-концепції» як важливий засіб процесу самореалізації та її діагностичний корелят.

Останнім часом у вітчизняній психології активно досліджується соціально-психологічний аспект самореалізації особистості. Зокрема це стосується особливостей взаємодії людини з соціальним оточенням та психологічного аспекту професійної діяльності. Є. І. Головаха досліджує самореалізацію у контексті життєвої перспективи особистості [4].

Остання розглядається автором як «цілісна картина майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку прогнаних й очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність й індивідуальний сенс свого життя». Перспектива особистості, – зауважує дослідник, – є найважливішим чинником її розвитку і самореалізації. Життєва перспектива не задається особистості, а створюється нею, змінюється й уточнюється протягом життя, проходячи у своєму плинні напружено-кризові моменти. Цікавим і продуктивним у цьому плані є, на наш погляд, дослідження, так званих, відмінних альтернатив на життєвому шляху особистості.

Г. М. Андреева [2] звертає увагу на важливість середовища в особистісних процесах: «ідентифікація з певним типом середовища є найважливішим компонентом образу «Я». На її думку, середовище органічно включене у життєвий світ особистості і певним чином впливає на її існування і розвиток. Зазначається, що взаємовідносини особистості і середовища можуть відбуватися як шляхом гомеостазу, так і гетеростазу, тобто – присвоєння і перетворення – створення соціального середовища.

Останнє стосується процесу самореалізації більшою мірою, ніж гомеостаз, хоча цей процес ще недостатньо вивчений і, на нашу думку, пе-

редбачає значну внутрішню перетворювальну роботу, що має відношення до самореалізації. Н. В. Чепелева, аналізуючи концепцію Л. С. Виготського, доходить висновку: «Соціальна ситуація розвитку – це особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов... Це співвідношення визначає і динаміку психічного розвитку протягом певного вікового періоду, і якісно своєрідні психологічні новоутворення, котрі виникають наприкінці цього періоду» [11, с. 120].

У кожної людини формуються протягом життя типові форми поведінки й емоційного реагування на конкретні життєві ситуації, які Н. В. Чепелева називає «концепціями». Важливою з точки зору психології є психологічна ситуація, яка «виникає, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб або вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди, проблеми тощо.

Психологічні ситуації можуть виникати також через наявність внутрішніх перешкод. Н. В. Чепелева цілком слушно, на наш погляд, розглядає психологічну ситуацію як «завдання на смисл» [11]: мається на увазі, що їх подолання передбачає акт смислоутворення, а отже, якщо виходити з уявлень В. Франкла, – акт самореалізації. Нам здається, що аспект, який розглядає Н. В. Чепелева, має центральне значення для вирішення проблеми самореалізації особистості – саме розв'язання численних психологічних ситуацій приводить до того, що світ перестає сприйматися відчужено, як такий, що стоїть «навпроти», натомість виникає позиція «особистість усередині свого світу» (С. Л. Рубінштейн). Заслугує на увагу дослідження проблем людини у нових життєвих ситуаціях.

На основі аналізу літератури ми виділили такі характеристики потреби у самореалізації: потреба у самореалізації належить до розряду вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; ця потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба у самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба у самореалізації існує у варіанті «для інших», тобто має соціальний характер; потреба у самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба у самореалізації має здатність цілеспрямованого формування у процесі оволодіння тією чи іншою діяльністю.

Фундаментальні потреби створюють активність поведінки. Активність, за висловом

К. О. Абульханової-Славської, «здійснюючись особистістю в дієвому плані життя, ... набуває форми самореалізації» [1]. У цьому випадку ми акцентуємо увагу на проблемі активності, яку А. В. Петровський визначає як реалізацію потреб особистості, як пошук предметів потреб. Активність визначає діяльність, тобто є рушійною силою, джерелом пробудження у людині її «потенціалів». Активність викликається потребою у діяльності, являє собою вищий щодо діяльності рівень, але її характер визначається й опосередковується вищими життєвими потребами. Таким чином, потреба у самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, у яких ця потреба задовольнятиметься.

Глобально розглядав життєвий шлях С. Л. Рубінштейн: «Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження у тому, що вона не лише розвивається, як будь-який організм, але й має свою історію» [9, с. 245]. Ця думка є виключно принциповою й істотною, адже що означає «мати свою історію»? По-перше, це означає «залишити слід» у цьому світі. Але не просто слід, а щось зроблене, створене як утілення себе; своєї нужди. Це означає – якимось змінити цей світ, нехай і незначною мірою в масштабах плину поколінь, але навіть народження нової людини (втілення – опредметнення нужди) – це вже є створення нового світу у цілому, нової форми рефлексії світом самого себе. По-друге, мати історію – означає втілити себе, своє життя у пам'яті, досвіді інших людей, змінивши тим самим і їх самих.

Це ті «внески», які переводять нас у своє інше (ідеальне) і роблять кожного вічним і незакінченим, незважаючи на біологічну термінальність. По-третє, мова повинна йти про те, що моя історія – це, фактично, рефлексія. Я переживаю свій рух, накопичую досвід і – пам'ятаю. Ми маємо напрочуд цікаве сполучення у «точці особистості» досвіду, інтенцій, життєвих планів і відхилених альтернатив. Саме через усвідомлення цієї складної єдності виникає визнання великої правди екзистенційної психології, що розуміє особистість як «буття людини у світі».

У кожному мить свого існування людина має «в собі» цю єдність, котра дозволяє їй трансцендувати, тобто бути, нескінченно й ефективно. Таким чином, історія відрізняється від генези тим, що вона передбачає наявність внутрішнього у тій субстанції, яка рухається. І тут дуже цікаво повернутися до аналізу фрази С. Л. Рубінштейна, зробивши логічний наголос на слові «власну».

Цей суб'єктний досвід, ми б сказали, виражає (супроводжує) специфічно унікальне втілення нужди, у котрій і досвід духу тих людей, що породили цю особистість, і соціальні внески культури (результат привласнених-інтеріоризованих артефактів), й унікальний ансамбль натуральних властивостей (не забуваймо – біологічне дійсно було колись соціальним).

І лише для такої істоти можливий ШЛЯХ – тут ми надаємо цьому поняттю біблейського звучання. Психологія так зрозумілого ШЛЯХУ – ще не відкрита глава нашої науки, яка чекає на увагу своїх дослідників. При цьому важливою є не побудова ще однієї нової теорії. Проблема полягає, яким би дивним це не здалося, у рішенні суто практичних задач психологічного здоров'я людини. Згадаймо, в екзистенційній психотерапії центральним питанням терапевта до клієнта є питання «Де Ви?», це про Dasein. «Ми можемо зрозуміти буття іншої людини, – зауважує Р. Мей, – лише дізнавшись, у якому напрямі вона становиться...» Таким чином, для людини «важливим є майбутній час» [6].

Dasein і означає, що людина є істотою, у якій є своє тут як у часовому, так, власне, й у просторовому відношенні. Це, фактично, мить, мінімальний відрізок шляху, але для нас зараз важливо, що dasein – свідчення наявності шляху. Питання «Де Ви?» означає актуалізацію і «переведення» у свідомість людини того, що майже ніколи у нормі актуалізованим не буває: воно (питання) викликає трансцендування і віддавання собі глобального звіту – «Куди йдеш?».

Наявність шляху означає, що особистість здолала екзистенційну закинутість і стала людиною існуючою, тобто самостійно здійснюючою себе, своє життя (вислів: особистість стала суб'єктом свого життєвого шляху, тут явно не підходить, — ми згодні з Р. Меєм, що зведення людини, чи то до суб'єкта, чи то до об'єкта, завжди спрощує і примітивізує існування, буття особистості). І, звісно, яким би чином ми не підходили до вивчення шляху, ключовим завжди залишається питання співвідношення усвідомленого і неусвідомленого.

Шлях переживається (і лише тому він – ШЛЯХ), але як? Це важке питання. Наше примітивно-дихотомічно влаштоване мислення («або»-«або») починає битися у пошуках яскравого ярзацу – ідеалу і його протилежності. І воно знаходить його: ось «полум'яний революціонер», фанатик віри, вчений-аскет, великий художник... Це приклади ШЛЯХУ, – впевнені ми, – але чи так це насправді?

Згадаймо у цьому зв'язку маленьку, але унікально глибоку за смыслом мікронovelу Б. М. Теплова «Моцарт і Сальєрі», у котрій дуже ясно показано, хто насправді є генієм і чому саме. Моцарт тут – дуже жива, рухлива, різноманітна людина. Він зовсім не окрилений (обтяжений) якоюсь надієєю, надцінністю служіння красі, істині, чомусь ще... Він просто живе цікаво, важко, різноманітно. І саме цьому він є автентичним і самодостатнім, саме цьому він – креативний і геніальний. І ... Сальєрі, людина з чудовим смаком, величезними здібностями, але він є тим, кого саме і можна назвати «полум'яним служителем (рабом) надієї». Він весь час знаходиться під знаком ідеї. Всі його думки і почуття забирає вона – «одна, але полум'яна пристрасть». І саме тому він є нецікавим, неефективним і, по-справжньому, небезпечним.

Це – раб власного світопроекту, – сказали б екзистенціалісти; це часткова людина, – сказали б Маркс та Фромм. Але от що цікаво нам – шлях є й у одного, й у іншого. У чому ж принципова відмінність? Ми ризикнемо припустити, що вона – у різному ступені усвідомлення шляху (не будемо тут говорити про мораль, оскільки ця тема відвела б нас дуже далеко). У Сальєрі це усвідомлення є набагато сильнішим, ступінь його більш високий. Він свідомо підпорядковував себе великій меті – і став її рабом, зупинився. Моцарт, повторимо, просто живе. Слово «просто» тут є ключовим і дуже складним. Чи розуміє він свої цілі, власну роль, значущість у його оточенні? Безумовно, розуміє. Але не це є для нього головним. Світ навкруги, люди, власна відкритість усьому цьому і нові глибокі переживання, що з цим пов'язані. Ось – головне. Саме вони і підказують йому шлях.

Згадаймо ще раз Юнга – найбільш правильні, кардинальні кроки людина робить, якщо здатна прислухатися до своєї самості. Вона підкаже, і нехай це буде незвично, нелогічно, дивно, нехай – усупереч усім стереотипам й очікуванням, що склалися, але, наприкінцевому рахунку, виявиться, що зробити саме так єдино правильний варіант. Самість – найбільш істотна, глибока інстанція внутрішнього світу, сплав найбільш важливих життєвих переживань і досвіду, у тому числі й архетипів – і чи не така іпостась нужди у зрілому віці?

І чи не вона визначає шлях? І, знову-таки, слідом за Юнгом, ми скажемо: шлях не можливо зрозуміти, його у жодному разі й не можна намагатися розуміти, його треба переживати. Коли сучасна психологія намагається вирішити проб-

лему життєвого шляху особистості, вона використовує дуже багато термінів: «перспективи», «час», «події», «рефлексія», «цінності», «життєві плани», «середовище», «соціалізація»... etc.

Коли робляться спроби все це об'єднати, інтегрувати, перше враження таке, ніби будується якась абстрактна схема-химера, котра жодного відношення не має до живої, конкретної («середньостатистичної») людини, хіба що до занадто стурбованих осіб, типу пушкінського Сальєрі, Дон-Кіхота та подібних їм людей. Занадто «багато свідомого», нехай це і звучить досить дивно.

Насправді ж, такі люди – зазвичай невротичні і психологічно нездорові. Чи є у них шлях? Так, але зовсім не той, який вони демонструють, нав'язують іншим і самим собі. Їх шлях, зазвичай, шлях реактивної істоти, що довічно боїться, захищається, комплексує, і через це – дуже часто небезпечної.

А насправді, кожна людина має свій шлях, не думаючи про це спеціально, не вихваляючи себе і не боячись цього. Просто живе, що й означає йде своїм шлях. Баланс усвідомлення провідних цінностей та смислів, і неусвідомлюваних переживань-рухів, він, якраз, і визначає нормальність і продуктивність шляху.

Але є ще важливий нюанс – операціональний. Шлях – це напрям: уявимо собі образно, що це – дорога, по якій іде людина. Звідкись вона вийшла, де зараз знаходиться, кудись прийде... Тут для нас головним є питання – куди? У кожного, звісно, свій шлях. Але, все ж таки, обирає людина шлях, чи прокладає? Питання зовсім не випадкове. Адже це і про «замкнутість у світ», і про вплив соціальних і культурно-історичних умов, і про самість, і про ступінь свідомої самостійності людини у перспективі її життєвого існування.

Нам здається, що насправді людину у нормі мало хвилює кінцева точка руху (у стилі «фіктивного фіналізму А. Адлера»). Є часткові цілі (щось придбати, щось зрозуміти, зробити, кимось стати), але вони у здорової автентичності особистості – не більше ніж «проміжні пункти» руху. Закінчення ж і початок шляху не можуть актуально усвідомлюватися і на них не розповсюджується цілепокладання. Але це і не приреченість. Це – своєрідна тема, визначена для кожного з нас нуждою і сукупністю ретроспективних та прогностичних переживань (самістю).

Ми обираємо тему, чи вона нас? Тут не підходить «або-або»... Немовля, плід – утілення двох проявів нужди, що вмщують у собі колосальну концентрацію всього досвіду існування, саме це,

дане немовля – зовсім не «замкнене» у цей світ випадково (саме сюди, саме зараз). Воно очікується, і вже до його фізичної появи життєва ситуація для нього підготовлена.

Це визначає і спрямування (глобально-стратегічне), і «кінцевий пункт» – коли ця істота, віддавши всю можливу енергетику нужди, залишається існувати далі лише в ідеальному плані: як відбиток утілення у предметі, людині, пам'яті.

Людина виявляється, і не обирає, і не прямує, і не прокладає. Більш того, коли вона починає йти саме так (актуально обираючи, прямуючи, прокладаючи) – вона та її оточення відчують значний дискомфорт – «вона йде не своєю дорогою», – мудро говорять люди.

Звичайно, шлях – це дорога, яка існує, як існує і її початок, і її кінець. Це дорога лише моєї самості, моєї нужди, лише моєї долі. Що ж тоді «Я»? А мені насправді дано дуже багато. Я можу прислуховуватися і йти своїм шляхом, самостійно обираючи темп, час, зупинки, супутників. Я можу зійти з цього шляху і повернутися на нього, і щось при цьому обійти, де зупинившись надовго. Можу взагалі звернути зі шляху і тоді – невротично, фанатично йти, не розбираючи дороги (і я прийду не туди, і ця трагедія переживеться мною повністю лише наприкінці життя)...

У цілому, завершуючи цю статтю, ми хотіли б підкреслити: життєвий шлях особистості являє собою напрочуд складний вузол проблем, до якого ще тільки несміливо починає доторкатися наукова психологія. Нам уявляється, що генетичний концептуальний підхід може бути у цьому питанні доволі продуктивним й ефективним.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М., 1991.
2. Андреева Г. М. Идентичность с социальной средой / Г. М. Андреева // Психология социальных ситуаций. — СПб. : Питер, 2003. — С. 248—256.
3. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб. : Питер, 2002. — С. 207—212.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности. — СПб. : Питер, 2003. — С. 256—268.
5. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. — М. : Политиздат, 1991.
6. Мей Р. Становлення екзистенційної психології / Р. Мей // Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. — К. : Пульсари, 2001. — С. 124—164.
7. Петровский В. А. Идея свободной причинности в психологии личности / В. А. Петровский // Психология личности. — СПб. : Питер, 2003. — С. 436—448.
8. Роменец В. А. Історія психології ХІХ — початку ХХ століття: Навчальний посібник / В. А. Роменец. — К. : Вища школа, 1995. — 614 с.

9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2003. — 508 с.
10. Титаренко Т. М. Життєвий шлях особистості / Т. М. Титаренко // Основи практичної психології. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
11. Чепелева Н. В. Теоретические основы психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Том 2: Психологічна герменевтика. — К., 2006. — Вип. 1. — 127 с.

МАКСИМЕНКО С. Д.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ЛИЧНОСТИ КАК БАЗОВАЯ КАТЕГОРИЯ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье с точки зрения генетической психологии проанализирована психологическая категория жизненного пути личности. Жизненный путь личности рассматривается в связи с категориями: самости, нужды, судьбы. Определены перспективы генетического концептуального подхода к анализу психологических категорий.

Ключевые слова: жизненный путь, самоосуществление, онтогенез, нужда, отраженная субъектность, поступок, жизненная перспектива, психологическая ситуация, потребность в самореализации, самость.

MAKSIMENKO S. D.

WAY OF LIFE AS A PERSON BASIC CATEGORIES OF GENETIC PSYCHOLOGY

This article from the perspective of genetic psychology analyzed psychological category life path of the individual. Life Path person is considered in connection with the categories: self, needs fate. The prospects of a conceptual approach to the genetic analysis of psychological categories.

Keywords: career, self-fulfillment, ontogeny, need, reflected subjectivity, action, life perspective, psychological situation, the need for self-actualization, self.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.2014 року.

УДК 159.9.01

АБРАМОВ В. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, (м. Київ)

ЧАСОВА ОРІЄНТАЦІЯ ЯК ЧИННИК КОГНІТИВНОГО ОЦІНЮВАННЯ ВАЖКОЇ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ ТА ВИБОРУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ

У статті представлено модель взаємодії часової орієнтації, когнітивного оцінювання важкої життєвої ситуації та вибору допінг-стратегії. Проаналізовано результати дослідження зв'язку факторів часової орієнтації Ф. Зімбардо (методика ZPTI) з когнітивною оцінкою ситуації оцінювання та вибором копінг стратегій.

Ключові слова: часова орієнтація, часова перспектива, копінг-поведінка, важка життєва ситуація, когнітивне оцінювання.

Характерною рисою сучасного суспільства є орієнтація на майбутнє, що вимагає від людини постановки віддалених у часі цілей та здійснення кроків у теперішньому для їх досягнення. Разом з цим нестабільність економічної ситуації та непрогнозованість майбутнього в умовах сучасної України ускладнює або унеможливує довгострокове планування, формуючи фаталістичне бачення майбутнього. В процесі власного становлення у професійній сфері людина так чи інакше стикається з труднощами, способи подолання яких залежить від її часової орієнтації.

Дослідження А. Болотової, М. Донської Ф. Зімбардо, М. Хачатурової, Ф. Зімбардо проведені за останні роки, показують зв'язок часової перспективи, часової орієнтації з вибором допінг-стра-

тегій. Копінг-поведінка постає як зумовлена оцінкою важкої життєвої ситуації, що показано у дослідженнях Л. Анциферової, Т. Крюкової, Р. Лазаруса, С. Фолкман.

Разом з цим недостатньо досліджено взаємозв'язок часової орієнтації особистості, когнітивною оцінкою важкої життєвої ситуації та допінг-поведінки.

Мета статті – є побудувати та здійснити емпіричну перевірку теоретичної моделі взаємозв'язку часової орієнтації, когнітивного оцінювання важкої життєвої ситуації та вибору стратегій копінг-поведінки.

На сьогоднішній день у дослідженнях копінг-поведінки найбільш розповсюдженим є транзакційний підхід, запропонований Р. Лазарусом та